

Андрій Бовгіря

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), andrzej@ukr.net

**«МАЗЕПИНЕЦЬ», «ИЗМЕНА», «ИЗМЕННИК»
В СУСПІЛЬНОМУ ДИСКУРСІ XVIII ст.***

На основі аналізу матеріалів інституцій політичного розшуку, діяльність яких стала звичною в Гетьманщині постполтавського періоду, зроблена спроба прослідкувати еволюцію й побутування в суспільній свідомості означень «мазепинець», «измена». Їх поява тісно пов'язана з подіями 1708–1709 рр. – певним рубежем в історії Гетьманщини, які розділили її на два періоди. В суспільній свідомості післяполтавської доби ці означення міцно утвердилися. Вони стали загальниками для визначення не лише реальних спроб опору імперській владі, але й будь-яких виявів нелояльності. Втім, з плином часу їх первісне значення, закріплене в царських маніфестах, настільки трансформувалося, що втратило первісне наповнення.

Ключові слова: «мазепинець», «измена», «изменник», політичні злочини, Гетьманщина.

Andrii Bovhyria

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow, Department of Ukrainian historiography,
Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), andrzej@ukr.net

**«MAZEPYNETS», «TREASON», «TRAITOR»
IN XVIII CENTURY PUBLIC DISCOURSE**

By analyzing the materials of political investigation institutions whose activity has become common in Hetman post-Poltava period, traced the

* Статтю підготовлено за фінансової підтримки Канадського інституту українознавчих студій із Вічного фонду ім. Михайла і Дарії Ковальських.

evolution and existence in the public consciousness the definitions «mazepynets», «treason». Their appearance have been closely connecting with the events of 1708–1709 – a border in the history of Hetmanate, which divided it into two periods. In the social consciousness of the post-Poltava period these definitions were established. They have become a commonplace in the determination not only real opposition to the Russian authorities but also all forms of disloyalty in the interpretation of the official authority. However later their initial meaning fixed in the monarchical manifests was transformed and lost their original content

Keywords: *«Mazepynets», «treason», «traitor», political crimes, Hetmanate.*

Андреас Каппелер, пишучи про сприйняття українців як етносу в Російській імперії, визначав його місце в ієрархії політичної лояльності до монаршої влади. Позиція українців у цій ієрархії ніколи не була сталою¹. В XVII ст. царський уряд схильний був позиціонувати мешканців українських теренів – «черкас», як підданих із вкрай низьким рівнем політичної лояльності через зміни гетьманами векторів їх зовнішньополітичної діяльності та особливості внутрішньої політики, що зазвичай трактувалося як «измены» и «шаткости». Перехід Мазепи на бік шведського короля в 1708 р. ще більше понизив положення мешканців Гетьманщин. «Мазепинцы», «изменники» стали загальниками для визначення не лише реальних спроб опору імперській владі, але й будь-яких виявів нелояльності в інтерпретації її репрезентантів². В той час як їх використання в XIX –

¹ *Kappeler A. Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). – Edmonton, 2003. – P. 163–165.*

² Ключовим у появі цих понять був образ самого гетьмана І. Мазепи. Можна виокремити декілька вимірів його сприйняття в українському суспільстві XVIII ст. Ключовою датою усіх їх буде 1708 р. Відтак панегіричний дискурс рецепції гетьмана, рясно обрамлений в античну риторіку, в якому він мудрий володар, щедрий меценат, непереможний полководець, після цієї дати змінюється на дискурс анафемування. В ньому використовувався той самий риторичний потенціал, але з протилежним знаком². Ці два антагоністичні

на початку ХХ ст. зводилася до пейоративного означення нелояльних українців, у ХVІІІ ст. їх побутування ще перебувало в сфері політичного судочинства. А їх використання в публічному дискурсі тягло за собою серйозні наслідки для його фігурантів. Реакція на них суспільства і влади були однаковими – страх.

Процеси проти справжніх і уявних мазепинців, публічні страти, спалення Батурина, слідства, заслання, доноси сприяли табуванню подій «нещасливого шведського року» в суспільній свідомості, а терміни «изменник», «мазепинец» стали своєрідними маркерами політичної нелояльності. Такими вони були й для владних структур, бо означали небезпеку опору, втрати контролю над опозиційними настроями.

Більшість із виявлених на сьогодні справ, де фігурують означення «изменник», «мазепинец», є прямим наслідком подій 1708–1709 рр., коли назви відповідали своєму змістові, принаймні у візії прихильників положень антимазепинських маніфестів. Автори висловлювань, доносів, а також представники влади оперували звичними для себе словесними формами, вбачаючи небезпеку від усього, що так чи інакше асоціювалося з Мазепою та подіями «нещасливого шведського року». Значна

дискурси доповнює третій – наративний, який до певної міри містив риси їх обох. Автори козацьких літописів напевно жили в період гетьманування Мазепи, були свідками подій 1708–1709 рр. Втім, останні, як і сама постать гетьмана, в їхніх текстах маргіналізується й зводиться до окремих повідомлень, які часто обрамлені авторським суб'єктивізмом. Наприклад, негативний імідж Мазепи зазвичай пов'язаний з його виступом проти Петра, в «Літописі Величка» пов'язаний із зовсім іншим: Мазепа – «хитрий махиапель» був ворогом Кочубея – Величкова патрона і покровителя. Граб'янка і Самовидець взагалі нейтрально ставилися до гетьмана. Прикметно, що у трьох класичних козацьких літописах Мазепа – це представник «старожитной шляхти украинской», «значний шляхтич козакоруский». Втім пізніше усталась традиція, за якою Мазепа позиціонувався як «природний польський шляхтич» аби підкреслити непричетність малоросійського народу до його вчинку. Цей факт, а також обмеження інформації про Мазепу, є свідомим конструюванням авторами минулого, з якого вилучалися «не зручні» для нової ідеології сюжети.

кількість справ про «измену» являють собою своєрідні «виправдальні листи», авторами яких, як правило, виступали жертви доносів, обмовок чи пліток, а адресатами – владні структури чи установи політичного розшуку. Їх зміст був однотипним і зводився до опису «прежнього життя» з зазначенням обставин перебування на підконтрольній шведам території, контактів з ними чи з прихильниками Мазепи та ін. Метою таких листів було запевнення в цілковитій лояльності до влади. Часто до них додавалися свідчення очевидців, які мали підтвердити їх зміст. Наприклад, лубенському полковому обозному Івану Тимофійовичу в 1710 р. аби нівелювати донос у зв'язках із шведами, вдалося зібрати підписи роменського сотника, городского отамана «со всем мещанством и посполством». До цього були долучені порука лубенського полковника, виписка із роменської міської ратуші та рішення полкового суду³. В аналогічному листі до царського стольника Протасьєва козелецький сотник Олексій Яковлевич, пишучи «о прежнем житиі своїм состояніи», переконував останнього у вірності, відсутності жодних зрадницьких намірів та обставини своєї біографії за період 1708–1709 рр.⁴ Автори доносів діяли за подібною схемою, намагаючись зібрати якомога більше свідчень аби підтвердити звинувачення в «измене».

В 1717 р. сотник Самойленко звинуватив у підтримці шведів священика Михайла. Однак, той представив контраргументи, зібравши свідчення 31 особи про «измену» сотника, а також про його здирства й зловживання під час перебування на уряді⁵.

Інерція полювання на мазепинців з боку влади спричинила відповідну реакцію суспільства. Звинувачення в «измене» були актуальними й за десятиліття після відомих подій. Так, в 1720 р. фіскал Санін написав листа до царя «О мазепинских единомышленниках», в якому звинувачував ряд високопосадовців Гетьманщини у співучасті у виступі Мазепи та «изменичьих

³ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 124, оп. 1, 1710, д. 40, л. 1–2.

⁴ РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1717, д. 9, л. 4.

⁵ РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1717, д. 4, л. 5–6.

намерениях»⁶. 1731 роком датовано відому справу братів Мировичів, звинувачених в «измене» через підтримання контактів зі своїм батьком – «мазепинцем» Федором Мировичем – колишнім переяславським полковником, а нині політичним емігрантом. Суттю звинувачень проти братів став лист до батька. Його зміст не стільки адресований батькові із осудом його участі у справі Мазепи, скільки спрямований на різке засудження існуючого в Гетьманщині становища, а також різка негачія щодо всієї історії пост-Хмельницької України. Ця історія на переконання Петра Мировича, є смугою суцільних зрад: «прославилась наша Малороссия себе в ненависть и презренье...». Старшина є збіговиськом крадіїв і невдячних зрадників, що лише й шукають нагоди для власного збагачення і не виявляють належного пошанування до своїх російських зверхників. Автор листа пише, що через це йому соромно за свою «малороссийскую породу» і якби не нагальні справи, він ні на мить не залишався б у цій країні. Означений лист є предтечею відомої записки радника гетьмана Розумовського Григорія Теплова, написану напередодні ліквідації гетьманату в 1764 р.⁷ Але лист Мировича відзначається більшою непримиренністю до української історії та порядків та неприхованою апологетикою до імперії. Очікуваний ефект від листа мав прямо протилежний результат. Семен Нарішкін – російський резидент при гетьмані Апостолі, якому Мирович вручив означений матеріал для прочитання і відправки адресату, побачив у ньому небезпечні ідеї та передав його до Таємної канцелярії. Згодом автора листа та його брата Якова було піддано слідству та відправлено на заслання до Сибіру. Вирок невдовзі було пом'якшено, брати отримали дозвіл на вільне поселення, а Петро Мирович дослужився навіть до енісейського губернатора⁸.

⁶ РГАДА, ф. 7, оп. 1, д. 79, л. 166–168.

⁷ *Теплов Г. Н.* О неурядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтверждённых Малороссии // Кулиш П. Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 171–196.

⁸ РГАДА, ф. 7, оп. 1, д. 293, л. 1–3.

Знаходячись під слідством в Україні, брати продовжували складати доноси на різних високопосадовців, звинувачуючи останніх в мазепинстві. Такі ж доноси вони слали й із сибірського заслання⁹.

Намагання авторів доносів посилити компромати проти своїх опонентів ще й звинуваченнями в «измене» через їх співучасть у справі Мазепи, іноді приводила до курйозів та анахронізмів. В 1726 р. почіпський сотник Семен Соболевський назвав Григорія Гамалію «изменником», бо той підтримав свого батька – мазепинця¹⁰. Гамалія ж натомість стверджував, що об'єктивно не міг підтримати батька, позаяк в 1708 р. мав лише кілька років від народження¹¹. А козак Лукомської сотні Юско Федоренко, відповідаючи в 1736 р. на звинувачення в участі у справі Мазепи від малоселецького священика Данила, який до того ж називав його «отщепенцем веры христьянской и проклинаемого Мазепы изменником», заявив про свої заслуги під час останніх Кримських походів та численні бойові поранення. До того ж, стверджував Юско, народився він за кілька років після «шведчини», то ж не міг брати жодної участі у справі гетьмана¹².

В окремих випадках поняття «измена», «изменник» авторами доносів трактувалися як спроба чи намір змінити політичну лояльність, перейшовши у іноземне підданство. Самі того не усвідомлюючи, вони надавали «измене» «домазепинського» трактування й діяли у відповідності з положеннями «Соборного уложення» (1649 р.), де, серед іншого, будь-який самовільний перетин кордону вважався «изменою». Полтавський полковник Чорниш в 1719 р. написав протестацію на ім'я царського стольника Ф. Протасьєва проти значного військового товариша Пол-

⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 793, л. 387.

¹⁰ В справі не вказано імені батька. Очевидно, йдеться про Антона Гамалію – генерального осавула, засланого за підтримку Мазепи до Сибіру. Звідки він згодом повернувся й доживав віку в Москві. Помер у 1728 р. Про нього див.: *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К., 2010. – С. 273.

¹¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1734, л. 335

¹² РГАДА, ф. 248, оп. 41, д. 3351, л. 141–200.

тавського полку Василя Кочубея, який звинувачував полковника в «измене». Під останньою Кочубею розумів приписувані полтавському полковникові наміри перейти з усіма своїми наблизеними й домочадцями за Дніпро, тобто в королівське підданство¹³. В такому ж контексті варто навести дещо курйозний випадок, що трапився з мешканцями Лубенського полку Аврамом Федоровим та Яковом Стригачем. Під час суперечки, що виникла в них за межу, Федоров обізвав Стригача «изменником». Такі слова, зусиллями свідків, стали відомі в Малоросійській колегії. Під час слідства й очних ставок виявилось, що підставою для таких звинувачень стали часті вилазки Стригача за кордон, на той бік Дніпра. Стригач визнав свою провину, однак вказав, що Федоров був при цьому його провідником. Обоє за «ложный извет» було покарано батогоми¹⁴.

Зміст двох останніх справ демонструє трансформацію первинного трактування терміну «измена». Після 1708 р. у візії офіційної влади його суть і зміст асоціюються виключно із справою Мазепи. Прикметно, що в обох цих справах слідство не виявило складу злочину після того як зв'язок із Мазепою не був підтверджений. Вони стали «не цікавими» для установ політичного розшуку, попри відповідність їх змісту положенням «Соборного уложення». В той же час в суспільній свідомості його значення набуває більшої варіативності.

Ще одним із аспектів трактування «измены» в Гетьманщині XVIII ст. стало її ототожнення з певними вчинками, висловлюваннями, які могли суперечити уявленням про функції державних інституцій. Так, у візії жителя Хорольської сотні Миргородського полку Федора Безкровного така функція нехтувалася службовцями сотенної канцелярії. Після тривалих і безрезультатних звернень до суду через покрадених овець, він обізвав їх «изменниками», які хоч і присягали цариці, але ходять «під чортами»¹⁵. Священик, який нехтував своїми обов'язками по відправленню «заказных панахид», тобто церковних служб з

¹³ РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1719, д. 10, л. 11.

¹⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 5, д. 324, л. 20–31.

¹⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 41, д. 3351, л. 132–140.

нагоди річниць коронацій, днів народжень та іменин монархів та членів їхніх родин, в очах певних людей також був «изменником». Бо він не виконував покладених на нього функцій державного чиновника. Адже таким по суті був священик в «добре регульованій» державі – Російській імперії XVIII ст. Саме в такому контексті трактував священик села Красна Лука Гадяцького полку Петро Григор'єв вчинок свого колеги Михайла Федорова і дячка Степана, які регулярно ігнорували відправлення державних панахид¹⁶.

Будь-які вияви опору персоні, що здійснювала виконання владних функцій, мала відповідний статус чи суб'єктивно їх собі приписувала, також трактувалися в подібному контексті. Спробу козаків Миргородського полку Голтвівської сотні протистояти сваволі обозного цього ж полку Федора Москова, який привласнив собі громадські ґрунти, кваліфікована ним як «измена». Крім того Москов обізвав їх ще й бунтівниками та мазепинцями¹⁷. Після того як на Москова донесли ображені ним полчани, цей випадок став розслідуватися в Малоросійській колегії. Причому предметом слідства було зовсім не свавілля обозного, а його висловлювання. Ініціаторів слідства, попри те, що воно відбувалося в 1747 р., цікавило чи справді автори доносу були такими «изменниками» й «мазепинцями» як стверджував про них Федір Москов¹⁸. Подібним чином жителі села Архипівка, аби виправдати себе та убезпечити від небезпечних звинувачень, донесли на поручика гренадерського полку Хлопова за те, що він їх називав мазепинцями¹⁹.

Термін «измена» з плином часу трансформувався і частково втратив своє колишнє наповнення, перетворившись на пейоративний маркер, лайливе слово. Це, однак, не применшувало його важливість з позиції установ політичного розшуку. Вони продовжували реагувати на появу подібних висловів у публічному

¹⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 5, д. 321, л. 69–89.

¹⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 5, д. 321, л. 110–128.

¹⁸ РГАДА, ф. 248, оп. 5, д. 323, л. 50–57

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 981, арк. 2.

просторі, прискіпливо з'ясовуючи їх обставини та зміст. Окрім того, зважаючи на існування доносів, що викривали подібні висловлювання, можна говорити про те, що їх автори усвідомлювали значення терміну та інтерес до нього держави. В 1745 р. до Малоросійської колегії під вартою та у супроводі свідків були доставлені бунчуковий товариш Карпо Часник та писар Миргородської полкової канцелярії Григорій Жураховський, котрі називали одне одного «изменниками». Після тривалого слідства з'ясувалося, що їх висловлювання «к государственной измене не относятся». Відтак обох було покарано батогами й відпущено з попередженням утриматися в подальшому від подібних слів²⁰. А Іван Левицький – отаман 1-ї полкової сотні Полтавського полку за аналогічне означення полкового хорунжого Василя Жеребицького сім днів утримувався прив'язаним до гармати²¹.

У XVIII ст. фіксуються десятки слідчих справ, де існували словесні формули, пов'язані із зрадою. Як правило, фігуранти слідства згодом спростовували сказане, виправдовуючись відповідними конструктами: «сказал то, не ведаючи», «никакой измены не ведаю», «по простоте и незнанию» і т. п.²² Великий масив доносів та інших матеріалів з інформацією «к государственной важности касающиеся» змусили уряд відповідно реагувати. В 1735 р. був опублікований указ Анни Іоанівни про заборону голослівного звинувачення в зраді, а також вживання надаремно відповідних слів, які її маркували²³.

Додатковою підставою подібного законодавчого акту стала ще й поява курйозних тлумачень «измены», зміст якої наповнювався відповідно індивідуальних уявлень. Варіативність тлумачень здебільшого містилася в рамках поняття «змінити», тобто вчинити інакше від попереднього наміру чи стану. Однак при цьому вживалися «політично небезпечні» формули, які

²⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 5, д. 324, л. 12–40.

²¹ РГАДА, ф. 248, оп. 5, д. 324, л. 37.

²² РГАДА, ф. 248, оп. 5, д. 321, л. 135–169, 302–307; д. 323, л. 13–14, 43–44; оп. 29, д. 1865, л. 123–136; оп. 39, д. 2597, л. 211–220.

²³ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1865, л. 138.

ставали об'єктами прискіпливої уваги тогочасних «спецслужб». Наприклад, житель Мглинської сотні Степан Прадетко в 1747 р. назвав свого сусіда Леонтія Нечая «изменником» через те, що той змінив своїй попередній обіцянці продати йому частину своєї землі²⁴. Слуга опішнянського сотника Андрій Богданов подібним чином обізвав опішнянина Антона Мороховця зовсім не через його участь у справі Мазепи або співчуття колишньому гетьману, а лише тому, що він змінив свої ставлення до його пана – сотника, з яким Мороховець колись жив «в любови и почитании, а ныне на него сотника гонит и челом бьет»²⁵. Іншу інтерпретацію «измены» представив священик Лука Михайлов, сказавши своєму колезі – священику почіпської Успенської церкви Федору Волоху: «Отец твой и ты изменники!». Виявилось, що батько і син Волохи були раніше почіпськими міщанами, згодом, не бажаючи платити податків, змінили місце проживання і соціальний статус, переїхавши в Чернігів, де обоє прийняли духовний сан²⁶. Найпізнішою із зафіксованих справ такого характеру є називання в 1754 р. «изменником» грунського сотника Івана Донця козаками Грунської сотні Степаном Кладко із сином та племінником. Такого небезпечного означення сотник удостоївся через зміну своїх показань у суді під час земельної суперечки з місцевим священиком. Донець в тяжбі спочатку підтримував їх як свідок, а потім, вочевидь за хабар, змінив свої покази²⁷.

Таким чином у XVIII ст. «измена», «изменник», «мазепинец» не лише визначали місце українців в системі імперської політичної лояльності. Ці означення побутували у двох дискурсах – суспільній свідомості та системі політичного судочинства. В той час як їх трактування в останньому контексті в цілому залишалося без змін впродовж XVIII ст. від подій «нещасливого шведського року», то у візії різних представників суспільства Гетьманщини семантика означень була більш рельєфною.

²⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 5, д. 323, л. 116–119.

²⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 41, д. 3531, л. 212–223.

²⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 41, д. 3531, л. 19–36.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19224, арк. 14–15.

Відтак «измена» та похідні від неї, окрім власне обставин подій 1708–1709 рр., співучасті у справі Мазепи, включала й інші інтерпретації. Серед них – опір представникам влади, неналежне виконання владних функцій, наміри змінити підданство, а також вільні трактування, пов'язані із різним тлумаченням значення слів.

REFERENCES

1. Kappeler, A. (2003). Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire. (A. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, M. Hagen, Eds.). *Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*, 163–165. Edmonton. [in English].